

Perspectivile „supraviețuirii“ istroromânei în lumina unor cercetări de slavistică românească

Dialectolog prin vocație, Emil Petrovici și-a consacrat o mare parte a vieții cercetărilor de teren. De numele lui și al lui Sever Pop se leagă publicarea **Atlasului lingvistic român**, elaborat în cadrul Muzeului limbii române, sub conducerea lui Sextil Pușcariu¹, lucrare ce are nu numai meritul de a fi pus la dispoziția specialiștilor un material bogat și divers, cuprinzând toate compartimentele limbii (lexic, fonetică, morfologie, sintaxă), precum și numeroase informații cu caracter etnografic, ci și pe acela de a fi fost primul atlas lingvistic de mare întindere din Sud-Estul Europei. Acest material dialectal, împreună cu cel cules ulterior, fie singur, fie în colaborare², a constituit cea mai importantă bază documentară a studiilor pe care ni le-a lăsat savantul. Dialectele românești sud-dunărene nu puteau lipsi, firește, din câmpul investigațiilor sale, iar asupra istroromânei a insistat în mod deosebit. Analizând situația pe teren, Emil Petrovici observa în timpul anchetelor efectuate în lunile decembrie ale anilor 1962 și 1963 că istroromâna nu și-a pierdut caracteristicile de dialect românesc și că aceasta oferă un exemplu de insulă lingvistică persistentă, cu toată influența puternică a mediului croat în care se află: „Pe teren am constatat însă că copiii istroromâni, cu toate că înțeleg croata, vorbesc numai istroromâna, devenind bilingvi numai după ce au făcut câteva clase în școala croată. Cei din Jaiän, care fac primele trei clase în școala din sat, frecventată numai de copiii din Jaiän, învață croata abia în clasa a IV-a, pe care o urmează în satul vecin Mune. Așadar, deocamdată istroromâna nu dispare“³.

Cu totul alta este situația în ce privește graiul adulților, care, lucrând în medii lingvistice diferite, înțeleg și chiar vorbesc mai multe idiomuri (graiul croat din satele vecine, sârbocroata literară, dialectul venețian al limbii italiene, italiana literară, uneori și germana). Pentru desemnarea mai ales a unor noțiuni abstracte, obiecte ale tehnicii moderne, termeni referitori la organizarea socială etc., ei folosesc numeroase sinonime de diferite origini, dar mai ales de origine slavă (croată, în principal)⁴.

Preocupat de perspectiva dialectului, Emil Petrovici a studiat nu numai inovațiile datorate în mare măsură presiunii sistemice străine, a celei slave în special, ci și elementele „arhaice“, conservatoare ale dialectului, asupra cărora vom stăruii în cele ce urmează.

În domeniul foneticii, de pildă, el a reinterpretat explicația dată de Sextil Pușcariu privitoare la existența în istroromână a așa-numitelor „sonante silabice” *r*, *n*, *m*⁵; rostirea lui *r*, *n*, *m* neînsoțite de elementul vocalic perceptibil *ă* a fost numită de S. Pușcariu „rostire slavă”, iar rostirea *ăr*, *ăn*, *ăm* reprezenta, în opinia sa, descompunerea lui *r*, *n*, *m* în *ăr*, *ăn*, *ăm*. El a și notat de altfel inconsecvent cuvinte ca: *prvi*, dar și *părvi*; *rde se*, dar și *ărde se*⁶.

Emil Petrovici s-a confruntat în anchetele sale cu aceeași situație, de aceea el a notat și *vrtlârnu* „grădinarul” < scr. reg. *vrtlār* „idem”, dar și *värtu* sau *värtu* „grădină” < scr. *urt* „idem”; *hârbăt* „spate” < scr. *hrbat* „idem”, remarcând faptul că formele cu *ă*, mai mult sau mai puțin închis, provin mai ales din Valdarsa, iar cele cu *i* – adeseori deschis – din Jeian⁷. Pe *n* și *m* silabice E. Petrovici le-a înregistrat numai în poziție inițială; *ntrebăm*, dar și *ăntrebăm*, *întrebăm* (în Jeian). Interpretarea dată de Petrovici este aceea că nu este vorba, în acest caz, de apariția în sistemul consonantic al istroromânei a unor noi foneme, respectiv a lui *r*, *n* și *m* silabice, ca în graiurile croate din Istria, cu atât mai mult cu cât pronunțarea silabică a respectivelor consoane este mai puțin frecventă decât cea care prezintă un *ă* sau un *i* înaintea sonanței. Cum istroromâna cuprinde în sistemul său vocalic pe *ă*, întâlnit și în alte poziții decât în cea anterioară lui *r*, *n* sau *m*, Emil Petrovici opinează că „suntem în prezența unor secvențe de două foneme”: /ă/ + /r/, /ă/ + /n/, /ă/ + /m/, a căror realizare „facultativă” poate fi, în unele cazuri, monofonemică: *r*, *n*, *m* silabice, ca umare a „adoptării” de către istroromâni a unor deprinderi de pronunțare croate⁸. Constatarea lui E. Petrovici, făcută în urma anchetei de acum trei decenii, este confirmată de o anchetă recentă, efectuată în anul 1982 de către lingvistul timișorean Richard Sârbu la istroromânii din Jeian și Sușnievița⁹. El înregistrează și notează consecvent *pârvi*, *pârva*, *pârvo*: ... *Ura de-i apröpe de noi, pârva suseda* (Una de-i aproape de noi, prima vecină), *ăntrebă* „a cere”, *ârde* „a râde”, *ănveșă* „a învăța”, *blătăn* „murdar”; *cârsti* „a boteza”, *hârbăt*, *ure* „spate, spinare”; „șira spinării” (osu de hârbăt), *värt*, *ure* „grădină”, *vârvi* 1. „a mișuna” 2. „a face ceva frecvent” 3. „a frecventa”¹⁰.

Așadar, din ancheta lui R. Sârbu a rezultat pentru noi că rostirea silabică, monofonemică a lui *r*, *m*, *n* nu s-a înregistrat nici chiar în împrumuturile croate și că pronunțarea care s-a generalizat este cea veche, difonemică: /ă/ + /r/, /ă/ + /m/, /ă/ + /n/, ceea ce confirmă pe deplin teza lui E. Petrovici privitoare la rezistența mai mare a unor compartimente ale limbii la presiunea sistemică străină.

În domeniul morfosintaxei, o situație specială înregistrată de E. Petrovici este aceea a genului neutru¹¹. Surprinzător, neutrul de tip românesc (cel în care la plural acordul se face cu adjective de gen feminin: *crăi*, „regiune”, *ăn nostre crăiure*, *brod* „vas”, *caste brodure*, *bărhân* „rochie”, *tale mușăte barhâne*¹²) a fost înregistrat în zona Valdarsa, deci în subdialectul sudic, cel mai intens supus slavizării, în timp ce în cel nordic, ilustrat de graiul din Jeiani, mai conservator, acesta a dispărut sub acțiunea sistemului sârbocroat în care acordul de gen apare și la plural, în sensul că un masculin la singular, de pildă, nu poate să fie însoțit la plural de un adjectiv a cărui formă să fie feminină (ca în cazul „ambigenului” românesc)¹³. În consecință, la plural, acestea se vor acorda ca masculine: *cüpu* „cap”, *doi cupure*, la fel, *doi picöre*, *groș cörene* „rădăcini groase”, *a noșt'i crăiure* „regiunile, ținuturile noastre”.

Pe lângă această abatere de la normă, E. Petrovici constată că în graiul din Jeiăni a apărut un neutru de tip slav cu desinența -o (*dobar, dobra, dobro*). „În acest fel ir. a intrat în posesia unei noi categorii a numelui: aceea a neutrelor de tipul *srebro* care va fi însoțit întotdeauna de un adjectiv”¹⁴. Aceste substantive – remarcă Petrovici – nu au plural. Tocmai din cauza unor asemenea elemente de structură străine, slave în speță, istroromâna este considerată de unii lingviști o limbă mixtă în dezagregare. Dar, arată E. Petrovici, aceste elemente gramaticale nu sunt atât de multe și nici frecvența lor nu este mare pentru a putea defini istroromâna ca o limbă mixtă. Cât privește termenul „dezagregare”, E. Petrovici consideră că folosirea lui nu este proprie pentru o insulă lingvistică cum este cea istroromână. În asemenea enclave sistemul își pierde elemente ale structurii proprii, dar se îmbogățește prin adoptarea de elemente noi¹⁵, prin urmare el nu se dezagregă. Mai mult decât atât, categoria neutrului de tip slav „rămâne oarecum marginală” – susține A. Kovačec. „Substantivele de acest tip nu au plural (încercările rare și individuale de a forma și plural nu sunt admise de masa vorbitorilor), ele nu pot exprima morfologic diferența între forma hotărâtă și cea nehotărâtă, ele au și variante (individuale sau facultative) de gen masculin sau feminin (/.../ *Zlato-i drago*, n. și *zlata-i draga* f.); numai *srebro* pare a fi la toți vorbitorii de genul neutru /.../”¹⁶. Nici în urmă cu un deceniu, în 1982, această inovație nu era generalizată decât parțial „în construcții predicative” de tipul *iako búro!* (Foarte bine) *Āe-i de novo? Īi tamno* (Ce e nou?); *Āi fino* (E bine); mai rar, în vorbirea bătrânilor, se întâlnesc însă și forme de tipul „Īi bire” /.../ „nu-i bire”¹⁷. După cum se poate observa din cele arătate, introducerea în discurs a elementului de structură străin, intrat o dată cu cel lexical, nu este acceptată fără rezerve de către vorbitori. Elementul „arhaic” conviețuiește o vreme îndelungată cu inovația. Din această coabitare nu este obligatoriu să rezulte impunerea inovației și chiar dacă aceasta câștigă treptat teren, procesul se desfășoară neregulat. Iată de ce, considerăm că Emil Petrovici avea dreptate când susținea că primejdia cea mare care amenință supraviețuirea istroromânei nu rezidă atât în starea de așa-numită „dezagregare” datorată presiunii sistemice slave, cât mai ales în faptul că ea e pe cale de a fi părăsită de cei ce o mai vorbesc, pentru că „o limbă dispare atunci când e părăsită de toată lumea”¹⁸.

Note

1. Materialul cules de Emil Petrovici într-o rețea de 87 de puncte, cu ajutorul unui chestionar de 4.800 de întrebări, a constituit partea a II-a a **Atlasului (Atlasul lingvistic român)**, publicat de Muzeul limbii române din Cluj, Partea a II-a, vol. I: A. *Corpul omenesc, boale și termeni înrudiți*. B. *Familia, nașterea, copilăria, nunta, moartea, viața, religia, sărbători*. C. *Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule*, Sibiu-Leipzig, 1940 (ALR II, vol. I) și **Micul atlas lingvistic român**, publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj, Partea II, vol. I: A. *Corpul omenesc, boale și termeni înrudiți*. B. *Familia, nașterea, copilăria, nunta, moartea, viața religioasă, sărbători*. C. *Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule*, Sibiu-Leipzig,

- 1940 (ALRM II, vol. I). Acestea li se adaugă volumul de **Texte dialectale** culese de Emil Petrovici. **Suplement la Atlasul lingvistic român II**, Sibiu-Leipzig, 1943, cuprinzând texte din localitățile anchetate (ALRT II). Între anii 1956-1972 s-a publicat la București, la Editura Academiei, seria nouă a **Atlasului**, întocmit de Institutul de lingvistică și teorie literară al Filialei din Cluj a Academiei, în care a fost introdus numai materialul cules de Emil Petrovici: **Atlasul lingvistic român**. Partea a II-a. Serie nouă, București, 1956-1972, în șapte volume, dintre care primele cinci au caracter lexical; în ultimele două se înregistrează fapte din domeniul morfologiei: ALR II s.n., vol. I (1956), II (1956), III (1961), IV (1965), V (1966), VI (1969), VII (1972). Sub directa conducere a lui Emil Petrovici, un colectiv de cercetători ai aceleiași institut clujean a elaborat și publicat, între 1956-1967, **Micul atlas lingvistic român**. Partea a II-a. Serie nouă, în trei volume: vol. I (1956), II, III (1967). Materialul cules de Sever Pop într-o rețea de 301 puncte (altele decât cele din rețeaua lui Emil Petrovici), pe baza unui chestionar de 2.200 de întrebări, a fost editat parțial în partea I a **Atlasului: Atlasul lingvistic român**, publicat de Muzeul limbii române din Cluj. Partea I, vol. I: *Părțile corpului omenesc și boalele lui*, Cluj, 1938; vol. II: *Familia, nașterea, botezul, copilăria, nunta, moartea*, Sibiu-Leipzig, 1942.
2. Ne referim la ancheta întreprinsă în decembrie 1962 și în aceeași lună, în anul următor, împreună cu Petre Neiescu, la istroromâni din localitățile Jeași, Noselo și Costârceane, situate în peninsula Istria din Croația. Rezultatele anchetei au fost publicate sub semnătura ambilor: E. Petrovici – P. Neiescu, **Persistența insulelor lingvistice. Constatări făcute cu prilejul unor anchete dialectale la istroromâni, meglenoromâni și aromâni**, CL, IX, 1964, 2, p. 187-214.
 3. **Ibidem**, p. 188.
 4. **Ibidem**, p. 189.
 5. E. Petrovici, **Rezistența sistemului fonologic la o puternică influență străină. În legătură cu sonantele „silabice“ istroromâne r, n, m în volumul Emil Petrovici, Studii de dialectologie și toponimie**, sub îngrijirea lui I. Pătruș, B. Kelemen, I. Mării, București, 1970, p. 85-89, reprodus din CL, IX, 1964, 1, p. 35-39.
 6. **Ibidem**, p. 85.
 7. **Ibidem**.
 8. **Ibidem**, p. 86-89.
 9. Richard Sârbu, **Texte istroromâne și glosar**. Cu un studiu introductiv, *Istroromâna azi*, și un *Glosar*, în colaborare cu Vasile Frățilă. Ediția a II-a revizuită și completată. Timișoara, 1992.
 10. **Ibidem**, p. 112. Vezi și *Glosar*, s.v. De remarcat este faptul că R. Sârbu notează cu *ă* sunetul intermediar între *ă* și *î*.
 11. E. Petrovici, **Le neutre en istro-roumain**, în volumul **Studii...**, p. 119-122 reprodus din volumul **To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday**, New York, 1965, p. 1523-1526. Noi vom cita după textul publicat în **Studii...**: Petrovici, **Le neutre...**
 12. Cf. A. Kovačec, **Istroromâna**, în **Tratat de dialectologie românească**, Coordonator: dr. Valeriu Rusu, Craiova, 1984, p. 564.
 13. E. Petrovici, **Le neutre...**, p. 119-120.
 14. **Ibidem**, p. 122.
 15. **Ibidem**.
 16. A. Kovačec, **op. cit.**, p. 564-565.
 17. R. Sârbu, **Texte...**, p. 9-10.
 18. E. Petrovici – P. Neiescu, **Persistența...**, p. 192.